

Un tastet de toponímia catalana a Malta

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 21-03-2021

Resseguint els rastres de la llengua i la cultura catalana a Malta, En Jordi Bilbeny ara ens ofereix un recull de topònims catalans que hi han perviscut, més o menys camuflats sota forma maltesa o nítidament visibles i reconeixibles.

Deia l'Ignasi Badia, parlant de Malta, que «seria interessant d'estudiar la toponímia maltesa»[1], perquè, «per exemple, fullejant per sobre el diccionari toponímic maltès de Wettinger, ja es poden trobar noms de lloc com el d'un camp anomenat tal-Katalana (1525 "de la catalana") o el d'una vall anomenada de Dalmaw (1557, nom que té l'origen en el català Dalmau)»[2]. A més a més, hi ha alguns noms de ciutats, viles o barris de clara ressonància catalana, com ara Fontana o Floriana, que caldria estudiar detingudament. Així mateix, existeix un indret dit Il-Buskett, a Siggiewi, al sud de Rabat, creat originàriament com a terreny de cacera dels Cavallers de Sant Joan[3], que precisament és un «bosquet», on jo diria que no hi ha d'haver cap mena de dubte perquè el puguem considerar també un altre topònim cent per cent català, per bé que alguns escriptors creguin que prové «de l'italià boschetto»[4]. El lloc forma part d'un jardí notable, potser el més important de les illes.

Avui, tot i no haver-ne trobat ni una sola referència maltesa que ho indiqui, Na Rita Espiña, guia turística oficial de Malta, que domina, entre altres, les llengües maltesa, gallega, castellana i catalana, en el darrer viatge que vaig fer a l'illa, al novembre del 2019, m'assegurava que «Il-Buskett només pot ser una paraula catalana, perquè es pronuncia, fins i tot, igual que en català: busquet». I En Pere Alzina també en vindicava la seva catalanitat al 19è Simposi de la Història Censurada de Catalunya, a les darreries d'aquell mateix novembre i d'aquell mateix any, a Arenys de Munt[5]. I, encara que a primer cop d'ull no es pugui descobrir, hom creu que el barri de Balzunetta, a Floriana, es podria haver dit en un origen Barceloneta, abans que els canvis fonètics li donessin la forma maltesa actual[6], raó per la qual tindria la seva antiga església dedicada precisament als mariners i s'hauria dit de «Nostra Senyora de Sarrià»[7], perquè el seu fundador havia estat el cavaller de Sant Joan, Martí de Sarrià[8].

Conformement, certs noms de torrents o rius secs, que en maltès es diuen «wied», són també prou curiosos, car sembla que han conservat el nom agafat directament de la llengua catalana. Aquests són els casos del wied ta' Santa Katerina (a Gharghur); el wied tal-Ort (a Ghasri), que en anglès és Garden Vally; el wied Costa (a Siggiewi) o el wied l-Infern[9], tan semblant als diversos torrents de l'Infern que trobem arreu de Catalunya, especialment el de Barcelona, que transcorria per on avui hi ha el carrer Balmes[10].

Són, és clar, topònims catalans força evidents, el nombre dels quals, només que hi posem una mica d'atenció, s'aniran ampliant de mica en mica. Aquí només n'he volgut oferir un tastet. En d'altres casos, el nom no és visible a cop d'ull, perquè ha sofert un canvi dins de la fonètica maltesa. Aquest seria, per exemple, el cas de Zebbug (pronunciat Zebbuig), una ciutat a l'illa del Goi (o Gozo), el nom de la qual, rere la seva aparença exòtica, jo crec que amaga el topònim català d'Es Puig o Espuig, sobretot perquè la vila és ubicada a dalt d'una suau elevació del terreny i té, com a referència i icona visual, un petit turó rocallós dit Iz-Zebbug. O sigui, el turonet d'Es Puig.

El puig d'Iz-Zebbug, al Goi (google.es).

Així mateix, a l'illa del Goi tenim Marsalforn, escrit també Marsa il Forn[11] i, fins i tot, Marsa-el-Forn[12], segurament per la gran semblança del port amb la Cala Forn de l'Ametlla de Mar. És possible que, per això mateix, en un document del 1457, que ens forneix En Joe Zammit, se l'esmenti com a «cala»[13], tot i que aquest estudiós en cap moment no se li ocorri relacionar el topònim maltès amb la llengua catalana[14]. Si el topònim original, com jo sospito, fos la Cala Forn de l'Ametlla, en algun moment del passat aquest topònim maltès també es podria haver dit Cala Forn o Marsa Forn, sense l'article il, el o al. I és exactament així: com a Marsaforno el trobem ja en un portolà anònim venecià del segle XV, conegut com a Chompasso de tuta la starea della marina[15]. Ultra això, i com a complement, sabem que pel gener del 1283 el rei Pere II de Catalunya atorgava «un salconduit al català Hug de Cambrils i al seu destacament, que viatjaven de Sicília cap a Malta» perquè li fes de mitjancer davant del poder angeví de l'illa, que encara mantenia el castell de Malta[16]. És, per tant, força versemblant que si un alt oficial de la Corona, fill de Cambrils o d'una família que hi era vinculada, es va poder establir a Malta després de la conquesta, la toponímia de la seva costa més propera, com és ara la de l'Ametlla de Mar, també ho hauria pogut fer.

Marsalforn (tripinview.com).

Cala Forn (L'Ametlla de Mar).

En demanar-li el parer al navegant i enginyer naval Pere Forès sobre la semblança d'ambdues cales, em respon: «S'assemblen, però és una forma de cala molt comuna a molts llocs. Amb tot, és veritat que la morfologia de la costa de l'entorn és semblant, amb entrants i sortints, i el mateix color de terra»[17]. I quan li comento a En Xavier Font, navegant i llicenciat en Ciències Ambientals, que em digui com veu aquesta mateixa semblança, m'escriu que malgrat «la bocana de Marsalforn és unes 4 vegades més gran que Cala Forn (200m enfront de 50m)», per contra, m'assegura que «la forma general de les dues cales és bastant similar, i guarden una proporció molt semblant entre les mesures de fons i amplada»[18].

Els noms de lloc, agafats amb cautela i observats encara amb més paciència, ens portarien més de quatre sorpreses satisfactòries, entre les quals puc indicar el nom de diverses cales, dites encara «cales» en la toponímia castellana de final del segle XVIII, com és ara «Cala Vico», «Cala de San Jorge» o «Cala de la Magdalena»[19], per posar només tres sumaríssims exemples de tres cales de l'illa de Malta. «Cala», que en maltès es pronuncia igual, però s'escriu «qala», és un mot comú entre el català i el maltès. En Carles Biosca i En Carles Castellanos, si bé reconeixen una «semblança significativa» entre el mot català i el maltès, no afirmen en cap moment que el terme provingui del català[20], i En Vicenç Maria Rosselló ja li atorga «un origen preindoeuropeu»[21]. No ho nego pas. Tanmateix, si als segles XIV i XV el terme ja era ben viu a la llengua catalana i els catalans van passar, justament en aquesta mateixa època, en grans estols a Malta[22], no puc pas menystenir la possibilitat que, en alguns indrets, sobretot en la toponímia costanera, siguem davant d'un manlleu evident de la nostra llengua. Per exemple: hem vist en el cas de Cala Forn, com aquest topònim precis, en maltès va donar «Marsalforn». És a dir, que si el maltès té un terme propi per «cala» i «port» que és «marsa», «marza» o «marxa», i que el prefereix a «cala» per a la formació de segons quins topònims, això podria ser perquè, potser, hom considerava «cala» un mot forà. O sigui, un mot català. Quedi aquí indicat per si de cas algú s'hi volia entretenir una mica més a mirar-s'ho.

Quant als topònims amb «cala», que s'escampen arreu de la costa de les illes, i fins arriben a donar nom a la vila de Qala, al Goi, n'hi ha un que em crida fortament l'atenció per la seva semblança, de nou, amb una cala i port de Catalunya: es tracta de Marsaskala, a la part sud-oriental de Malta.

Port de l'Escala (nauticescala.com).

Ja sabem que «marsa», «marza» o «marxa» vol dir «port». Doncs bé: la resta del nom és «skala». Al segle XIX encara es podia veure escrit «Marsa-scala»[23], que coincideix plenament amb el nom de l'Escala, un vila catalana amb port, i amb un relleu molt semblant també, almenys el costat nord de la cala, amb el costat nord del port de Marsaskala. Ambdós ports –o cales–, després de la platja i de dues petites i dúctils corbes de terreny que segueixen la costa, acaben en un petit cap allargassat, com un intent escanyat de península. Aquí, també En Forès, en comparar la cala catalana amb la maltesa, m'escriu: «Aquestes dues cales, Marsaskala i l'Escala, tenen una gran semblança, tot i que la primera –Marsaskala– és un refugi més protegit, té unes aigües poc profundes i una forma més tancada. Les formes són semblants, l'alçada de la terra i el seu color també, i l'una et recorda l'altra»[24]. I, parlant d'aquesta semblança i de l'anterior de la Cala Forn amb Marsalforn, em suggereix que «seria interessant poder-les comparar des de la vista del navegant; és a dir, [comparant] el relleu que es veu de la costa mirant des del mar, amb les seves muntanyes de fons, vegetació, roques, etc., que és allà on els navegants hi veiem les semblances. Pel que he pogut veure, els relleus de terra endins tenen una morfologia semblant, però s'hauria de comparar amb la vista des del mar, i no ho he pogut fer»[25]. Quedi doncs, la feina pendent, a l'espera d'una millor oportunitat. Amb tot, En Xavier Font, que opina d'una tenor força semblant a En Forès i que, així, considera que «la imatge que percep el navegant no només és condicionada pels contorns amb què limita la làmina d'aigua, sinó pel relleu observable»[26], parlant de Marsaskala, també rubrica: «Suposo que el fet que el qui li posés nom, i li posés el que té, té més connotacions subjectives que altra cosa»[27]. Però, bo i així, rebla que, «possiblement, qui li va posar el nom era de l'Escala o hi feia port sovint. I això és el que crec»[28].

Més al Sud, trobem Marsaxlokk, que no és res més que «Marsa Xaloc» (o sigui, el Port de Xaloc), pronunciat en maltès modern, perquè, efectivament, és un port situat a xaloc. I tot seguit ve la «Punta Benisa»[29], que també es correspon amb el topònim «Benissa» –la vila de Benissa– a la costa alacantina de la Marina Alta. Així mateix, el Chompasso esmenta encara una «Cala de Conili», que per En Cassola «sembla estar situada en o a l'entorn del Gran Port» de la Valletta[30], i que s'adiu a la perfecció amb el nom de la «Cala es Conills», a la pedania de Sant Elm, a Andratx.

Cala es Conills, a Andratx (ultimahora.es).

Hi ha moltes més semblances. Com el cas que em fa observar l'amic Carles Camps del topònim maltès costaner Dragonara amb Sa Dragonera mallorquina, però que en anglès també es diu «Dragonara». El fet és més que revelador perquè a prop de la Dragonara maltesa es troba el fort de Sant Elm. I, per torna, a Mallorca també hi ha una fortalesa de Sant Elm a tocar de l'illa de Sa Dragonera. En estudiar i comparar la identitat dels dos topònims, tant a Malta com a Mallorca, En Miquel Ques subscriu que, «tot i que no podem conferir a ciència certa que aquests topònims radicats a Malta tinguin una procedència genuïnament catalana, no podem descartar una més que probable influència catalana sobre aquests topònims maltesos, donada aquesta evident vinculació toponímica. Sobretot si som coneixedors de la intensa presència catalana a l'illa i de les [seves] semblances fonètiques»[31].

Així mateix, Marsamxett és el nom d'un port natural al nord de l'illa de Malta, conegut en italià com a «Marsamusetto» i en francès com a «Marsa-Musciet»[32]. Té aquest nom, segons el meu criteri, per raó de la forma que agafa la geografia en aquest lloc precís, que fa un petit morro, musell o «muset». Per tant, em sembla tan errònia com infonamentada la teoria d'En Cassola, que veu el topònim com la italianització «del manlleu semític /-xmett/»[33]. És cert que el nom podria venir de l'italià «musetto», però, justament, que el topònim maltès no tingui la o final ens vindria a dir que el terme originari havia d'haver estat «muset», l'actual «mxett» maltès. És certament una conjectura, però que s'apropa molt a un diminutiu català de mus (morro), com és ara muset. Cosa que se sustenta perquè també tenim documentada al Chompasso la forma «Marsamuso»[34], d'on muset, com jo indicava, n'és un diminutiu. De fet, tenim viu encara avui dia «musell» i tenim molt difós el cognom «Muset» arreu de Catalunya, la qual cosa vol dir que en un moment determinat de la nostra història el mot existia i es podia haver emprat per designar el que encara avui designa un petit morro, que és el que és exactament aquesta llengua estreta de terra que s'endinsa al mar: un musell o muset.

Els morros del Muset (a l'esquerra) i de Sant Elm al mapa de Malta del 'Civitates Orbis Terrarum. Liber Primus', de Georgius Braun i Franciscus Hogenbergius, 1599 (i.piningm.com).

Deia que les semblances toponímiques són moltes més de les que ens podíem imaginar. Amb tot, ara no crec que sigui

el millor lloc d'estudiar-les, sinó tan sols de ressaltar-ne la imperiosa necessitat d'una investigació filològica seriosa i imminent.

Coneixedors, doncs, d'aquest bagatge toponímic català, mentre érem a Malta en aquells dies del primer viatge que hi vaig fer, al novembre del 2018, va sorgir entre els que m'hi acompanyaven la pregunta de per què l'illa de Comino és diu precisament així. «Té alguna relació amb el “comí”»? –em van demanar–. I jo, que ja ho havia pensat, vaig suggerir-ne la possibilitat, sense descartar-ne, és clar, un eventual origen prellatí. Però la força del terme «comino», tant en italià com en castellà, ho suggerien fortament. Llavors, si poguéssim adduir una influència catalana per al nom d'aquesta illa menor, situada entre Malta i el Goi, això voldria dir que l'hauríem de cercar en un català molt i molt incipient, car el terme que ha donat el mot italià «comino» havia de ser, certament, «comín» i no pas «comí».

Doncs bé: en tornar a casa i repassar les notes que vaig fer per al primer viatge i mirar-les d'ordenar i, si s'hi esqueia, ampliar, vaig anar a espetegar al llibre d'En Balbi de Correggio La Verdadera Relacion de Todo lo que el Anno de M.D.LXV ha sucedido en la Isla de Malta, imprès a Barcelona al 1568, on, parlant d'aquesta illa de Comino, s'exposa textualment: «Lo que en esta isla se coje es Algodon, y una especie muy dulce y del sabor de Anís que se llama Chimino, trigo y çevada»[35]. És a dir, que sí: que hi ha una relació directa entre el nom de l'illa de Comino i el comí, però, novament, només té sentit si és a través de la llengua catalana i del nom català antic «comín», tal com jo havia imaginat. Així, veiem en un mapa d'En Tomaso Porcacchi del 1576 que el nom italià de l'illa és «Cumino».

Fragment del mapa de Malta i Gozo d'En Tomaso Porcacchi, 1576 (Altea Antique Maps, Londres).

I encara la versemblança esdevé més alta si sabem que fins ben bé al segle XIX el nom de l'illa s'escrivia oficialment en castellà «Cumín», tal com es pot llegir al llibre d'En Joseph Moreno Viage a Constantinopla, editat al 1790 a Madrid[36], mentre que en sicilià, a la mateixa època, es deia «Cominu»[37]. Sembla, doncs, força possible que la u de «Cumín» provingui de pronunciar el nom de l'illa amb la fonètica oriental catalana.

Mapa de les Illes de Malta, Gozo i «Cumín», 1789.

Jordi Bilbeny

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

[1] IGNASI BADIA, «El rei malalt i l'estilet o notes sobre les relacions entre el maltès i el català»; Quaderns. Revista de traducció, 11 (2004), p. 122.

[2] Ídem, p. 122, nota 10.

[3] Cf. VICTOR PAUL BORG, The Rough Guide to Malta & Gozo; Rough Guides Ltd, Londres, 2001, p. 143.

[4] Vg. Nagel's Encyclopedia-Guide, a cura de M. D. Chambry, Nagel Publishers, Ginebra, 1978, p. 16 i 146; NEIL WILSON, Malta, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Hawthorn, 2000, p. 135; MARK-ANTHONY FALZON, Birds of Passage. Hunting and Conservation in Malta, Berghahn Books, Oxford, 2020, p. 123

[5] Vg. PERE ALZINA, «100 mots maltesos d'origen (probable) català», ponència pronunciada al 19è Simposi de la Història Censurada de Catalunya», Arenys de Munt, 23 de novembre del 2019; <https://www.inh.cat/arxiu/vid/19e-Simposi-sobre-la-Historia-censurada-de-Catalunya/2019-INH-33-Pere-Alzina-100-mots-maltesos-d-origen-catala->

[6] Vg. ANNE ZAMMIT, «Balzunetta origins», Times of Malta, 22 d'octubre del 2017, <https://timesofmalta.com/articles/view/Balzunetta-origins.661032>; EUROPA PRESS, «Malta y su desconocido legado español»; epturismo, 28 de maig del 2016, <https://www.europapress.es/turismo/mundo/noticia-malta-desconocido-legado-espanol-20160528122941.html>; EUROPA PRESS, «Descubre el desconocido legado español de la isla de Malta»; 20minutos, 4 de juny del 2016; <https://www.20minutos.es/noticia/2759274/0/malta-descubre-desconocido-legado-espanol/> i ALBERTO DE FRUTOS, «Malta y España: dos países que se dan la mano», Historia de Iberia Vieja, 18 d'agost del 2017, <http://www.historiadeiberiavieja.com/secciones/historia-medieval/malta-espana-dos-paises-se-dan-mano>

[7] Vg. EUROPA PRESS, «Malta y su desconocido legado esapañol»; ob. cit.

[8] Vg. JORDI BILBENY, «Nostra Senyora de Sarrià, a Malta», web de l'Institut Nova Història, 1r de novembre del 2019; <https://www.inh.cat/articles/Nostra-Senyora-de-Sarria,-a-Malta>

[9] Vg. «List of valleys of Malta», Wikipedia; https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_valleys_of_Malta#Xag%C4%A7ra

[10] Cf. «La Riera de Sant Gervasi», web pladebarcelona, 17 de febrer del 2014, <https://pladebarcelona.wordpress.com/2014/02/17/la-riera-de-sant-gervasi/>

[11] Cf. R[OBERT] N[OËL] BRANDLEY, Malta and the Mediterranean Race; T. Fisher Unwin, Londres, 1912, p. 69.

[12] GEORGE PERCY BADGER, Description of Malta and Gozo; Printing and Lithography by M. Weiss, Malta, 1838, p. 306.

[13] Cf. JOE ZAMMIT CIANTAR, «The names of the Town and Villages of Gozo (Malta)»; Symposia Melitensia, 6 (2010), p. 85.

[14] Ídem, p. 84-86.

[15] Vg. ARNOLD CASSOLA, «The Maltese toponymy in three ancient Italian portolans (1296-1490)», Malta. People, Toponymy, Language (4th Century B.C. - 1600); The Farsons Foundation, Malta, 2011, p. 74.

[16] STANLEY FIORINI, «Spanish Influence in Late Medieval Malta»; Proceedings of History Week 2013; editat per Joan Abela, Emanuel Buttigieg i Carmel Vassallo; The Malta Historical Society, Malta, 2013, p. 9.

[17] PERE FORÈS, e-mail personal amb data 12 de gener del 2021.

[18] XAVIER FONT, e-mail personal amb data 19 de gener del 2021.

[19] Vg. JOSEPH MORENO, «Plano de las Islas de Malta, Gozo, y Comín», Viage á Constantinopla, en el Año de 1784; Imprenta Real, Madrid, MDCCXC, p. 356, làmina.

[20] CARLES BIOSCA i CARLES CASTELLANOS, «Aspects of the comparison between Maltese, Mediterranean Lingua Franca and the Occitan-Catalan linguistic group (13th-15th centuries)», Advances in Maltese Linguistics; edició de Benjamin Saade i Mauro Tosco, Walter de Gruyter GmbH, Berlín/Boston, 2017, p. 60.

[21] VICENÇ M. ROSSELLÓ VERGER, «Cala, una mesoforma litoral: concepte, models i aproximació morfomètrica»; Cuadernos de Geografía, 77 (2005), p. 2.

[22] Vg. JORDI BILBENY, «Escorcolls sobre la Malta catalana als segles XIV i XV», web de l'Institut Nova Història, 24 de desembre del 2019; <https://www.inh.cat/articles/Escorcolls-sobre-la-Malta-catalana-dels-segles-XIV-i-XV> i ANTHONY LUTTRELL, «La Casa de Catalunya-Aragó i Malta: 1282-1412»; Estudis d'Història Medieval, I (1969), p. 19-30.

[23] Cf. FEDERICO LACROIX, Historia de Malta y El Gozo; traduïda al castellà per una societat literària, Imprenta del Guardia Nacional, Barcelona, 1840, p. 16.

[24] P. FORÈS, e-mail citat.

[25] Ídem.

[26] XAVIER FONT, «Estudi morfològic comparatiu de les badies de l'Escala i Marsaskala», inèdit; tramès dins un e-mail personal datat el 18 de gener del 2021.

[27] XAVIER FONT, missatge de WhatsApp del dia 18 de gener del 2021.

[28] Ídem.

[29] F. LACROIX, ob. cit., p. 16.

[30] A. CASSOLA, ob. cit., p. 92.

[31] MIQUEL QUES, «"La Dragonera" i la "Torre de Sant Elm" baleàrics enfront "La Dragunara" i el fortí "Sant l'Ermu" de Malta», web de l'Institut Nova Història, 25 d'abril del 2019; <https://www.inh.cat/articles/-La-Dragonera-i-la-Torre-de-Sant-Elm-balearics-enfront-La-Dragunara-i-el-forti-Sant-l-Ermu-maltesos->

[32] Cf. ABBÉ DE BERTOT, Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, appelés depuis Chevaliers de Rhodes, & aujourd'hui Chevaliers de Malte; darrera edició revisada, corregida i augmentada; La Compagnie, Amsterdam, M.D.CC.LXXX, Tom Cinquè, p. 293.

[33] ARNOLD CASSOLA, «The Maltese toponymy in three ancient Italian portolans (1296-1490)», Malta. People, Toponymy, Language (4th Century B.C. - 1600); The Farsons Foundation, Malta, 2011, p. 80.

[34] Ídem, p. 72, 78, 81 i 83.

[35] FRANCISCO BALBI DE CORREGGIO, La Verdadera Relacion de Todo lo que el Anno M.D.LXV ha sucedido en la Isla de Malta, de antes que llegasse l'armada sobre ella de Soliman gran Turco, Hasta que llego el socorro postrero del Rey catholico nuestro señor don Phelipe segundo deste nombre; Pedro Reigner, Barcelona, 1568, foli 15.

[36] Vg. J. MORENO, ob. cit., p. 356, làmina.

[37] Vg. MICHELE PASQUALINO, Vocabolario Siciliano, Etimologico, e Latino; Reale Stamperia, Palerm, MDCCLXXXV, p. 335.